

KKTC EKONOMİSİNİN GENEL ANALİZİ

Okan ŞAFAKLI

Yakın Doğu Üniversitesi İşletme Bölümü

Hüseyin ÖZDEŞER

Yakın Doğu Üniversitesi Ekonomi Bölümü

ÖZET: KKTC'nin kendi para birimi bulunmamaktadır. KKTC ekonomisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin parası kullanılmaktadır. Çalışmada KKTC'nin kendi para biriminin olmamasından dolayı para politikasında yaşadığı kısır döngüler ortaya konmaktadır. Bunun yanında, çalışmada KKTC ekonomisinde incelenenmekte olan diğer ekonomik politikalarının etkinliği üzerinde durulmuştur. Özellikle maliye politikasının KKTC ekonomisi için ne denli önemli olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca çalışmada genel hatları ile KKTC'nin dış ticaret yapısının analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda KKTC ekonomisindeki ekonomi politikalarının etkinliklerinin artırılması ve ekonomide yaşanan kısır döngülerin ortadan kaldırılması amacıyla genel öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kuzey Kıbrıs, Ekonomi, Analliz*

ABSTRACT: TRNC doesn't have its own printed currency for its economic activities. In TRNC economy the currency of Turkish Republic is being used for the economic activities since 1974. The aim of the study is to point out the critics in TRNC economy as it doesn't have its own currency hence monetary policy. The efficiency of the other macroeconomic policies except monetary policy is explained. Specially the importance of the fiscal policy for TRNC economy is mentioned and also in the study the general analysis of foreign trade is made for the readers. In the conclusion the offers are made for how to increase the efficiency of the economy policies and also to overcome the critics in TRNC economy.

Keywords: *North Cyprus, Economy, Analysis*

1. GİRİŞ

3355 km²'lik yüz ölçümüyle bir ada ülkesi olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde sağ-liberal politikalar yürütülmektedir. Bu çerçevede, serbest piyasa kuralları içerisinde özel sektörün geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu ekonomik düzende devlet müdahaleci değil, özel sektöre yol gösterici, teşvik edici ve yardımcı bir rol üstlenmektedir (DPÖ, 1993 : 1-2). Sözkonusu liberal politikalar paralelinde Devlet sahip olduğu turistik ve ticaret tesislerini peyder pey özelleştirilmektedir.

Her ne kadar KKTC'nde serbest piyasa koşulları tam olarak geliştirilmeye çalışılmışsa da, bu durum birçok sektör açısından mümkün olmamıştır. Buna bağlı olarak da, serbest piyasa koşullarının ekonomide yaratması gereken olumlu yansımaların oluşması sağlanamamıştır.

Önemli yatırım alanları ve olanakları bulunan KKTC’nde sermaye kaynakları sınırlı bulunmakta ve bu nedenle yabancı sermayeyi ülkeye çekmeye büyük önem verilmektedir. Bu çerçevede dış yatırımları teşvik etmek, yabancı sermayeyi ülkeye çekmek ve çağdaş teknolojileri transfer etmek hedeflenirken verilen teşvikler yetersiz kalmakta ve yüksek politik risk ortamında verilen yatırım garantisine itibar edilmemektedir.

Ekonominin yönlendirilmesinde çok önemli olan para politikası, maliye politikası ve dış ticaret politikasının KKTC ekonomisindeki etkinlikleri büyük açmaz içerisindedir. KKTC ekonomisinde kullanılan Türk Lirasının kontrolünün tamamen T.C. Merkez Bankası’nın elinde olması; KKTC için hem para hem de dış ticaret politikasının etkinliğini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca, populist yaklaşımlardan dolayı hükümet harcamalarında ve vergi politikalarındaki yanlışlıklar nedeniyle de KKTC’nin ekonomisinde en etkin unsur olan maliye politikasını da etkin olmayan bir unsur haline getirmektedir. (-KKTC’nde “*Mukayeseli Avantaj*” kavramına göre kalkınmada öncelikli sektör olarak turizm ve eğitim sektörü belirlenmiştir. Bu sektörlerden eğitim, ekonominin canlanması, turizm ise gelirler açısından son derece önemlidir.

2. KKTC Ekonomisinin Temel Sorunları

KKTC’nin orta ve uzun vadede planlı bir şekilde çözülebilecek genel ekonomik ve sektörel sorunları bulunduğu gibi kısa vadede acil çözüm bekleyen sorunları bulunmaktadır. KKTC’nin ivedi çözüm bekleyen iki temel sorunu bulunmaktadır. Bunlardan biri banka krizini ortadan kaldırarak finansal sisteme istikrar kazandırmak, diğeri ise bütçe açığını devletin karşılayabileceği seviyeye indirmektir. Aşağıda sırayla ülkenin acil çözüm beklediği mali kriz ve bütçe açığı sorunlarını ortaya koyduktan sonra, diğeri genel ekonomik ve sektörel sorunlara değinilecektir

2.1 Para Politikasını Etkin Kullanamama Sorunu

KKTC ekonomisi açısından en büyük noksanlardan bir tanesi; ekonomideki ekonomik aktivitelerin gerçekleştirilmesi için kendi merkez bankası tarafından basılan bir para biriminin olmamasıdır. Eğer bir ülkede merkez bankası tarafından basılan bir para biriminiz mevcut değilse; bu durumda basmadığınız para biriminin kontrolü amacıyla da bir para politikası uygulamanıza gerek kalmamaktadır. Fakat; para politikasının noksanlığı bir ekonomi için büyük bir handicap yaratmaktadır. Para politikasının noksanlığının ekonomide yaratacağı temel yapısal sorunlar aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir.

- Enflasyona karşı gerçek anlamda bir savaşın yapılması olanaksızdır.
- Disiplinli bir bütçe politikası oluşturulamaz.
- Etkin çalışan ürün ve servis piyasalarının oluşturulması mümkün olamaz.
- Ülke yatırımları istikrarlı olamaz.
- Potansiyel üretim seviyesine ulaşmak olanaksız olur.
- Buna bağlı olarak ülke ekonomisi tam istihlama ulaştırılamaz.
- Dış dengenin sağlanması olanaksızlaşır.

Tüm bu olumsuzlukların yaşanması kuşkusuz KKTC ekonomisinin bir çıkmaz içerisinde kıvranmasında büyük bir etken olmaktadır.

2.2 Maliye Politikasının Etkinliği

KKTC ekonomisinde para politikasının etkin olmayışı, kuşkusuz maliye politikasının önemini çok daha fazla artırmaktadır. Fakat KKTC ekonomisinde etkin bir maliye politikasının varlığı tartışmaya açıktır. Çünkü hükümetler maliye politikası aracılığıyla kendileri için çok önemli olan vergi gelirini toplayamamaktadır. Bugün KKTC'deki zengin kesimlerin çok büyük bir bölümünün vergi ödemekten bir şekilde kaçabildikleri ve kendilerini vergiden muaf tutabildikleri bir gerçektir.. Bundan dolayı KKTC ekonomisi açısından gerçek anlamda bir vergi gelirinin elde edilmesi mümkün olamamaktadır.

Maliye politikasının diğer ayağı olan hükümet harcamaları, geçmiş geçmiş tüm hükümetler açısından ekonomideki tıkanıklığın baş mimarı halini alabilmiştir. KKTC'nde çeşitli gerekçelerle erken emeklilik, aşırı istihdam, devlet ve kitlerdeki savurganlık ve yüksek ücret uygulaması gibi populist politikalar maliye politikasının diğer ayağını da etkisiz kılmıştır. Tablo 1'de son üç yıla bakıldığı zaman Bütçe Yerel Gelirleri, personel giderleri ve transferleri dahi karşılamaya yeterli olmamıştır.

Tablo 1: Devlet bütçe Dengesi

(1977 Fiyatlarıyla Milyon TL)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
I. Bütçe Yerel Gelirleri	1,420.3	1,759.6	1,516.3	1,547.4	1,837.1	2,081.5	1,794.2	1,874.2	2,316.9
II. Bütçe Giderleri	1,865.7	2,365.6	2,589.0	2,416.2	2,723.0	2,744.2	2,894.9	2,942.6	3,379.9
1. Cari Giderler	936.8	1,116.4	1,162.7	1,155.1	1,264.0	1,331.6	1,327.8	1,288.0	1,372.9
a) Personel Giderleri	784.3	932.9	993.0	984.1	1,058.8	1,170.1	1,680.0	1,119.6	1,196.5
b) Diğer Cari Giderler	152.5	183.5	169.7	171.0	205.2	161.5	159.8	168.4	176.4
2. Transferler	621.0	823.0	963.2	875.6	979.8	1,009.7	1,228.3	1,190.9	1,304.5
3.Savunma	91.0	90.8	136.5	148.5	137.1	136.0	158.5	150.6	291.4
4. Yatırımlar	216.9	335.4	326.6	237.0	342.1	226.9	180.3	313.1	411.1
III. Dış Yat. ve Borçl.	445.4	606.0	1,072.7	868.8	885.9	662.7	1,100.7	1,068.4	1,063.0
1. Dış Yatırımlar	269.8	229.4	330.3	265.9	322.2	277.0	274.5	751.5	827.5
a) TC Yardımları	241.6	220.8	318.9	263.3	317.4	272.3	265.8	738.6	820.1
2. Borçlanmalar	175.6	376.6	742.4	602.9	563.7	385.7	826.2	316.9	235.5
a) İç Borçlanmalar	175.6	331.5	455.6	418.4	562.5	385.7	826.2	256.6	235.5
GSMH	6,603.0	6,977.4	6,606.4	7,124.7	7,547.4	7,268.3	7,457	7,673.4	7,966.2

Kaynak: Devlet Planlama Örgütü (DPÖ)

KKTC'nde kamu maliyesi ve vergi tahsilatının önemi 1990 sonrası anlaşılmaya başlanmıştır. Bu paralele emlak vergisi ve KDV vergisi uygulamaya konmuş ve son yıllarda enflasyonun üzerinde dahi doğrudan ve dolaylı vergilere artış getirilmiştir. Fakat, bunlara rağmen işletmelerin vergilendirilmesinde etkin mekanizmalar geliştirilememiştir.

2.3 Döviz Edeksli Satış Problemi

KKTC ekonomisinde kangrenleşmiş önemli bir sorun da tüm ürünlerin döviz endeksli olarak satılmasıdır. Bu durum iki tane etkin olmayan politikanın noksanlığına resmen tuz biber ekmektedir. İthal yoluyla ülkemize gelen ve savaşmamızı mümkün kılmayan enflasyona ek olarak ürünlerin döviz endeksli satılması enflasyonu çok daha kötü bir şekilde kamçulamaktadır. Bu ülkede eğer devlet memurlarının hepsi ve özel sektörde çalışan işçilerin büyük bir bölümünce Türk parası ödeniyorsa, bu durumda ürünlerin döviz endeksli satışı tamamen KKTC'ndeki halkın alım gücünün her geçen gün erimesi anlamını taşımaktadır.

Bugün KKTC genelinde bir araştırma yapılacak olunursa, KKTC'deki hemen hemen herkesin dövizle eddelsiz taksit ödediği ortaya çıkmaktadır.

2.4 Kar Marjının Kontrol Eksikliği

Bugün her ne kadar istendiyse de KKTC ekonomisinde tam anlamıyla bir tam rekabet piyasası oluşturulamamıştır. Bu durum bazı sektörlerde değilse bile, birçok sektörde bu durumdadır. Monopolleşme ülke ekonomileri için çok ağır bedeller yaratmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda belirtilmektedir (Parkin, 1998 : 233-236):

- Düşük kalitede ürün üretilmesi.
- Rekabet ortamının yokluğuna paralel olarak teknolojinin gelişmemesi.
- Yine rekabet ortamının olmamasından dolayı ürün fiyatlarının yüksek olması.

Eğer hükümet ekonomide bazı sektörlerde meydana gelen monopolleşmeye engel olamıyorsa bu durumda, üreticiler için bir kar marjı kontrol mekanizmasının oluşturulması için gerekli yasal düzenlemeye derhal gidilmelidir. Böylece her isteyen yurtdışına çıkıp herhangi bir malı çok ucuza alıp; KKTC'ye getirdiği zaman 3-5 katı fiyatına satamamalıdır. Sonuç olarak, bazı kesimlerin haksızca büyük oranda kar elde etmeleri önlenmelidir ve halk belli ölçüde rahatlatılmalıdır.

2.5 Yatırımların Dış Etmen Sorunu

Dış etmen sorunu, KKTC ekonomisindeki yatırımcılar açısından, ekonominin istikrarsız yapısından daha da önemli bir sorundur. Bugün yatırımcı için, Türk parasının istikrarsız olması ve uluslararası piyasalarda alım gücünün düşük olması büyük sorunlar oluşturmaktadır. Yatırımcılar, KKTC'nde ağır sanayi olmadığından dolayı üretimleri için gerekli ağır sanayiye ve birçok hammaddeyi dışardan almak zorunda kalmaktadır. Bu durum ise devamlı suretle dövizle satın alma zarureti doğurmaktadır. Devamlı yükselen döviz yatırımcıyı zor durumda bırakmaktadır. Böyle durumlarda, yatırımcılar borçlanmak zorunda kalmakta ve borç faizlerinin yüksek olması da bir iç etmen olarak yatırımcıyı negatif yönde etkilemektedir. Yüksek faizli borçlar yüzünden de, yatırımcılar ya iflas etmekte ya da yatırımlarını kısmaktadırlar. Dolayısıyla, yatırımcı iç ve dış etmen olarak iki büyük unsur arasında ezilmektedir. Eğer bir ülkede yatırımlar gerekli oranda yapılmıyorsa, bu durumda ekonomi gerekli tam istihdam seviyesine asla ulaşamaz. Her türlü yatırımın gelişmekte olan bir ülke konumundaki KKTC için ne kadar önemli olduğu göz önünde bulundurulursa, bu durumda KKTC ekonomisi için çıkmaz durum çok daha iyi anlaşılabilir.

KKTC ekonomisindeki istikrarsızlığın diğer bir nedeni ise, ülkede biriken yüksek miktardaki tasarrufların KKTC'nde yatırımlara aktarılması yerine rant ekonomisinin bir parçası olarak repo ve borsa gibi yatırım riski yüksek olmayan alanlara kaçmasıdır. Başka bir deyişle, banka rezervlerindeki yüksek rakamlar, istikrarsız bir ekonomik yapı yüzünden paranın KKTC ekonomisi yerine, Türkiye'nin para piyasasına aktarılmasından kaynaklanmaktadır.

2.6 KKTC Dış Ticaretinin Analizi

Dünyadaki genel eğilim liberalleşme yönündedir. Hala daha bazı ülkelerde korumacılık akımları süregelse de, yine de dünyanın büyük çoğunluğunda serbest

ticaret daha fazla benimsemektedir. Önceleri GATT ile, sonraları ise WTO ile dünya ticaretindeki birçok engelin ortadan kaldırılması sağlanmıştır. WTO'nun amacı 2002 yılına kadar dünya ticaretindeki ticari engellerin %80 oranında azaltılmasını sağlamaktadır.

AB üyesi olan ülkelerin tümüde WTO'nun birer üyesi konumundadırlar. Genel ekonomik teoriye göre dünya ticaretindeki serbestliğin artması dünya ülkelerindeki refahın artması anlamını taşıyacaktır. Liberalleşen dünya ekonomisinde liberalleşme sürecine katılan ülkeler açısından dinamik ve statik etkilerin görüleceği kesindir (Dunn, 200 : 104-108).

Tüm dünya ülkeleri libelleşme sürecine hızlı bir şekilde katılmalarına karşın KKTC'nde durum daha farklı bir boyuttadır. KKTC bilindiği gibi tanınmamış bir ülke konumundadır ve bundan dolayıda dünyada hızla gelişen liberalleşme sürecinde aktif bir rol oynayamama gerçeğini yaşamaktadır. KKTC'nin dünya ekonomisinin libelleşme sürecinde katılmama durumu devam ettiği sürece ekonomik refah seviyesini de istenilen düzeye çıkartması mümkün olmayacaktır.

KKTC ekonomisinin dış ticaret yapısı incelendiği zaman ithalatın ekonomisindeki payının çok yüksek olduğu ve bundan dolayı da yüksek bir ticaret açığının gerçekleştiği görülmektedir. Tablo 2'de bu durum gözlenmektedir. İthalatın ekonomideki payı Gayri Safi Milli Hasıla'nın yarısına eşit durumdadır. KKTC ekonomisindeki bu kötü durumun analizi iki ayrı açıdan yapılabilir: biri ihracat açısından diğeri ise ithalat açısından.

Tablo 2 : Dış Ticaret

(Milyon ABD \$)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ti caret Açığı	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1975	31.0	10.4	20.6	33.5
1976	65.0	15.8	49.6	24.3
1977	82.0	23.9	58.1	29.1
1978	85.2	30.8	53.4	36.6
1979	90.8	35.8	55.0	39.4
1980	94.4	44.5	49.9	47.1
1981	104.1	36.9	67.2	35.4
1982	119.9	39.5	80.4	32.9
1983	145.3	40.7	104.6	28.0
1984	136.3	38.8	97.5	28.5
1985	143.0	46.3	96.7	32.4
1986	153.2	52.0	101.2	33.9
1987	221.0	55.1	165.9	24.9
1988	218.1	52.4	165.7	24.0
1989	262.5	55.2	207.3	21.0
1990	381.5	65.5	316.0	17.2
1991	301.1	52.5	248.6	17.4
1992	371.4	54.6	316.8	14.7
1993	363.9	54.5	309.4	15.0
1994	286.6	53.4	233.2	18.6
1995	366.1	67.3	298.8	18.4
1996	318.4	70.5	247.9	22.1
1997	374.2	57.7	316.5	15.4

Kaynak: DPÖ

KKTC'nin dış satımında 1980'li yıllarda tarım ürünleri en önemli rolü oynarken 1990'lı yıllarda sanayi ürünleri ilk sırayı almıştır. Tarımsal ürünler arasında da turunçgiller, patates ve belli miktarda kuzu koyun gibi küçükbaş hayvanlar önemli yer tutmuştur. (Tablo 3) Tarımsal ürünler yanında, KKTC ihracatında bazı tekstil ürünleri, kola ve alkollü içecek ürünleri de bulunmaktadır. KKTC ihracatı için iki temel piyasa mevcuttur. bunlardan bir tanesi Türkiye, diğeri ise AB pazarıdır (Tablo 4). Özellikle, İngiltere AB içerisinde en önemli pazar konumundadır. Daha sonra sırasıyla, Almanya ve Hollanda gelmektedir. Fakat, KKTC ihracatı istikrarlı bir yapıda olmayıp konjoktürel bir yapıya sahip bulunmaktadır.

Tablo 3 : Dışsatımın Yapısı

Sektörler	1980	1985	1988	1993	1996	1997
I. Tarım Ürünleri	%81.7	%77.6	%56.1	%44.6	%44.0	%32.3
II. Sanayi Ürünleri	16.8	22.2	43.1	55.0	54.5	66.7
III. Mineraller	1.5	0.2	0.8	0.4	1.5	1.2

Kaynak: DPÖ

Tablo 4 : Ülkeler İtibarıyla Dış Ticaret

Ülkeler	1995		1996		1997	
	İth	İhr	İth	İhr	İth	İhr
I. Türkiye	194.8	20.2	176.1	34.0	211.0	27.1
II. Diğer Ülkeler	171.3	47.1	142.3	36.5	63.1	30.6
I. AT Ülkeleri	102.0	36.5	81.0	24.7	96.1	23.9
a) Birleşik Krallık	49.4	23.8	44.0	15.0	50.5	15.0
b) Diğer AT Ülkeleri	52.6	12.7	37.0	9.7	45.6	8.9
2. Orta Doğu Ülkeleri	8.1	1.6	4.6	5.8	4.6	1.9
3. Uzak Doğu Ülkeleri	26.8	-	15.4	-	11.6	-
4. ABD	2.8	0.1	4.3	0.7	2.1	0.3
5. Diğer Ülkeler	31.6	8.9	37.0	5.3	48.8	4.5
Toplam	366.1	67.3	318.4	70.5	374.2	57.7

Kaynak: DPÖ

KKTC ihracatının konjoktürel bir yapıda olmasının en büyük nedeni, üretim maliyetlerinin çok yüksek olmasıdır. Yüksek maliyetlerin en büyük nedeni de etkin olmayan geri kalmış teknolojinin üretim sektöründe yer almasıdır. Üretimde kullanılan araç gereçlerin ve hammaddelerin büyük bir çoğunluğunun ithalata dayanmış olması KKTC ihracatını olumsuz etkileyen diğer önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Tüm bunlara birde KKTC'nin siyasi anlamda tanınmamış olması eklenince KKTC'nin dış ticaret yapısının hiçde istenilen düzeyde olmadığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle Avrupa Birliği Adalet Divanının 1995 yılında almış olduğu ambargo kararı ile KKTC ihracatı çok daha fazla gerileme kaydetmiştir. KKTC ihracatındaki bir diğer açmazlık boyutu, KKTC için önemli pazar olan AB pazarının tarım ürünleri açısından korumacılığa dayanan bir politikasının mevcudiyetidir (European Economic and Social Committee, 2000 : 31). Avrupalı çiftçilerin hükümetler tarafından sübvansiyeye edilmeleri ve üretimlerinde çok ileri teknolojiler kullanmalarından dolayı üretim maliyetleri oldukça düşüktür. Dolayısıyla korumacılığın yer aldığı ve ileri teknoloji ile maliyetlerin düşürüldüğü bir piyasada KKTC'nin tarımsal ürünlerinin çok fazla bir şansı görünmemektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı KKTC ihracat alanında rekabet avantajını yitirmektedir.

KKTC'nin ithalat yapısı incelendiğinde ithalatta büyük çoğunluğun tamamen tüketim malları üzerine dayandığı görülmektedir, buna ilaveten hammadde ve azda olsa yatırım amaçlı olan ithalat ürünleri söz konusudur. Üretim amacıyla kullanılacak makineler, yiyecek ürünleri, fabrika araçları ve taşıtlar KKTC ithalatında en önemli paya sahiptirler. İthalatta Türkiye ve AB ülkeleri en önde gelmektedir. Tabi ki, Türkiye ve AB'nin ithalat açısından en önde gelmelerinin arkasında bazı politik sebepler bulunmaktadır. Türkiye'nin çok yakın olması ve bundan dolayı taşımacılık ücretinin düşük olmasından dolayı Türkiye'den yapılan ithalat KKTC için cazip bir durumdur; ayrıyeten KKTC'yi tek tanıyan ülke olması da bu cazipliği daha da artırmaktadır. AB ülkelerinde ve özellikle İngiltere'de çok sayıda Kıbrıslı Türklerin yer alması AB ile ithalat yapılmasının en önemli unsurunu oluşturmaktadır.

Birçok üretici üretim maliyetlerinin çok yüksek olmasından dolayı satışlarında yerli üretim yerine ithal ürünlerini tercih etmektedirler. Özellikle üretimdeki teknolojinin eski olması ve yenilenmesinin de çok pahalı bir yatırım olmasından dolayı üreticiler ithal ürün satışını daha çok benimsemiş durumdadırlar.

Kıbrıs'ta bulunacak bir çözümle gelecek AB üyeliği sayesinde KKTC ekonomisindeki dış ticaret aşmazı da ortadan kalkabilecektir. AB üyeliği, Kuzey Kıbrıs'ın yalnızca dış ticaretine değil, fakat tüm ekonomisine de olumlu katkılar sağlayacaktır. Kıbrıs Türk üreticisi için çok daha olumlu üretim koşulları AB üyeliği ile mümkün olabilecektir. Güney Kıbrıs Rum yönetimi AB uyum çalışmalarına başlamış durumdadır ve buna paralel olarak üretim teknolojisini AB standartlarına çekme aşamasındadırlar. KKTC tanınmamış bir ülke olduğu için böyle bir çalışmadan mahrum kalmaktadır. Kıbrıslı Türklerin AB içerisindeki haklı ve gerekli yerini alması ile birlikte KKTC ekonomisinde yaşanan tüm bu olumsuzluklar tamamen tarihin kara sayfalarında kalacaktır.

2.7. Turizm Sektöründeki Sorunlar

Kalkınmada öncelikli iki sektörden biri olarak seçilen turizm sektörü ülkeye kazandırdığı gelir itibarıyla ilk sırayı almaktadır. Dış satımın yapısını gösteren Tablo 3 ile Turizm gelirlerini gösteren Tablo 5 incelendiğinde tarım ve sanayiden elde edilen toplam gelir net turizm gelirlerimizin yaklaşık yarısı oranında gerçekleşmiştir. Bu olumlu yana rağmen, çalışan nüfusun yüzde dağılımını gösteren Tablo 6 incelendiğinde, sanayi sektöründe olduğu gibi turizm sektöründeki gelişmelere rağmen istihdamda önemli derecede artış gerçekleşmemiştir. Bu durum daha önce belirtilen kayıt dışı ve kaçak işçi sorununun bir göstergesidir.

Tablo 5: Turizm Gelirleri ve Gelen Turist Sayısı

Yıllar	Net Turizm Geliri (Milyon \$)	Gelen Turist Sayısı		
		Toplam	T.C.	Yabancı
1977	30.2	113,146	108,016	5,130
1978	33.5	112,910	104,738	8,172
1979	33.7	108,401	95,115	13,286
1980	24.0	84,511	69,808	14,703
1981	23.9	78,134	62,660	15,474
1982	27.2	87,629	65,018	22,611

1983	37.1	98,934	78,467	20,467
1984	40.3	113,318	93,413	19,905
1985	47.3	125,075	103,791	21,284
1986	52.0	131,492	105,729	25,763
1987	103.5	184,337	147,965	36,372
1988	118.0	229,401	173,351	56,050
1989	154.9	274,073	214,566	59,507
1990	224.8	300,810	243,269	57,541
1991	153.6	220,237	179,379	40,858
1992	175.1	267,618	210,178	57,440
1993	224.6	359,313	281,370	77,943
1994	172.9	351,628	256,549	95,079
1995	218.9	385,759	298,026	87,733
1996	175.6	365,116	289,131	75,985
1997	192.2	399,364	326,364	73,000

Kaynak: Turizm Dairesi, DPÖ

Tablo 6: Çalışan Nüfusun Yüzde Dağılımı

Sektörler	1980	1985	1988	1993	1997
I.Tarım	%38.1	%33.5	%29.0	%24.0	%19.5
II.Sanayi	10.4	10.1	10.5	10.8	10.1
III.İnşaat	6.2	7.2	10.3	12.7	13.9
IV.Turizm	-	1.8	2.3	3.6	3.8
V.Ulaştırma	5.4	6.6	7.7	8.2	8.7
VI.Mali Müesseseler	1.9	2.4	2.5	2.8	3.2
VII.Serbest Meslek ve Hiz.	-	7.5	8.1	9.2	13.8
VIII.Kamu Hizmetleri	30.1	23.5	22.6	21.7	20.4

Kaynak: DPÖ

KKTC turizminin başlıca aşağıdaki sorunları bulunmaktadır:

- **Politik Risk ve Yabancı Sermaye Sorunu**

Bir ülkeye yabancı sermaye çekme açısından politik risk ile gerçekleşen yatırımlar arasında ters bir ilişki söz konusudur (Eun ve Resnick, 2001 : 432). KKTC’nde Kıbrıs sorununun halen çözülmemesi ülkede politik riskin yüksek olmasına neden olmakta, bu ise sermaye birikimi sınırlı olan söz konusu ülkeye yabancı sermaye çekme çabalarını etkisiz kılmaktadır.

- **Kıbrıs ve ulaşım Sorunu**

Kıbrıs sorununun halen çözülmemesinden dolayı KKTC’ye doğrudan ulaşım gerçekleşmemektedir. Bu ise ülkeye turist çekememenin en büyük nedeni olup, Tablo 5 incelendiği zaman KKTC’ye seyahat eden turistlerin yaklaşık yüzde 80’i Türkiye’den gelmektedir.

- **Fiziki Planın Hazırlanmaması**

Bir ülkede gerçekleşen tüm sektörlerle ilgili yapılacak faaliyetlerin coğrafi konumu hazırlanan fiziksel plana göre belirlenir (Olalı, 1990 : 365). Buna göre her sektörden alınacak verimlilik artar ve sektörler arası olası ihtilaflar asgariye inmiş olur.

KKTC’nde fiziksel planın zarureti yüksek tonda müziğe yasaklama getirildiği zaman ortaya çıkmıştır. KKTC’nde fiziksel plandan uzak, iskana açık yerlerde turistik ve eğlence tesisleri kurulmasına izin verilmiştir. Buna ilaveten turizme hizmet edebilecek coğrafi alanlar plansızca tahrip edilmektedir. Başka bir deyişle, yasayla koruma altına alınmamaktadır.

- **Master Planının Hayata Geçirilmemesi**

Turizm Master Planı, bir ülkede gerçekleştirilecek turizm faaliyetleri ile ilgili yatırım finansman, ulaşım, fiyatlandırma gibi alanlarda kılavuz niteliğindedir (Olalı, 1990 : 95). KKTC’nde turizm master planının hazırlandığına dair ifadeler kullanılmasına rağmen halen hayata geçirilmemiştir. Şöyleki belirlenen hedefler günü birlik ve plana dayandırılmamaktadır. Bunun en bariz örneği yatak kapasitesini 20,000’e çıkarma hedefidir. Tablo 7’den görülebileceği gibi en iyi zamanlarda dahi doluluk oranı %45’i aşmazken yatak kapasitesini iki kata çıkarmanın hiç bir sorunu çözmeyeceği açıktır. Yatak kapasitesinden öte, turizmi bütün yıla yaymak için pazarlama politikaları üretmek ve ihtiyaç duyulduğu zamanlarda yatak ihtiyacını karşılamak için çoğu Turistik ülkelerde olduğu gibi pansiyonculuğu teşvik etmenin daha yerinde bir karar olacağı düşünülmektedir.

Tablo 7 : Turistik Konaklama Tesisleri ve Yatak Kapasitelerinin Dağılımı

Yıllar	Toplam Tesis	Toplam Yatak	Doluluk Oranı (%)
1978	45	3292	37.52
1979	50	3488	42.81
1980	49	3488	27.70
1981	48	3458	22.49
1982	49	3782	23.72
1983	52	3952	30.31
1984	55	4133	27.54
1985	54	4120	23.07
1986	58	4173	22.71
1987	64	4352	43.35
1988	76	4569	42.95
1989	94	5254	37.87
1990	89	6125	35.27
1991	80	6633	22.70
1992	86	7087	31.20
1993	93	7462	36.30
1994	93	7814	37.30
1995	93	7774	37.50
1996	99	8267	31.80
1997	104	8940	34.80

Kaynak: DPÖ

- **Etkin Olmayan Teşvik Politikaları**

KKTC’ndeki teşvik mevzuatına göre; kanuni bina ve arazilerden yararlanma, ithal edilecek veya satın alınacak otobüs, minibüs, iş aracı veya kiralık arabalara ilgili makamlarca bekletilmeden “B”, “T”, veya “Z” izni adı altında yolcu ve yük taşıma

izni verilmesi, hava veya deniz yolu ile turist taşımak amacıyla Bakanlıktan onay alarak charter sefer düzenleyen girişimcilerin riskine katkı yapılması, tanıtıcı, yayın ve reklam katkısı ve vergi bağışıklığı gibi teşvikler verilmektedir (Yeşilada, 1994 : 290). Buna ilaveten Kalkınma Bankası tarafından teşvikli kredi sunulmaktadır. Fakat bu teşviklerin turizm yatırımlarının gerçekleşmesinde etkin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Turizm sektörünün yapısı gereği turizm yatırımlarının finansmanı için en az 10 yıl vadeli krediye ihtiyaç duyulmaktadır. Buna ilaveten turizm yatırımlarının genelde 4-5 yılda tamamlanmış olması, bu kredilerde en az ilk 5 yılın ödemesiz süre olarak belirlenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır (Şafaklı, 1999 : 23). Kalkınma Bankası'nda ise krediler ilk iki yıl ödemesiz 9 yıldır ve bürokratik nedenlerden dolayı bu krediler istenen zamanlarda ve miktarlarda verilmediği için kaynak niteliğini yitirmektedir. Ülkedeki sermaye birikiminin yetersiz olmasından dolayı yabancı sermayeyi ülkeye çekmek büyük önem arz etmektedir. Yüksek oranda politik riskin yaşandığı KKTC'nde yabancı sermayeyi ülkeye çekmek ancak önemli derecede teşviklerin sunulmasıyla mümkün olabilecektir. Fakat, önemsiz sayılabilecek şekilde KKTC'nde yabancı yatırımcılara sunulan tek teşvik, 500,000 £ üzerinde gerçekleştirilen yatırımlarda bir adet salon arabasının gümrüksüz temini hakkı verilmesidir.

KKTC'ndeki turizmciyer yatırım tutarının %50'sini kredi olarak Kalkınma Bankası'ndan alırken geriye kalan kısmın belirli bir miktarını ticari bankalardan borçlanmakta ve kredileri geri ödememe anlamına gelen finansal riski artırmaktadır. Bu durum ise yatırımcıların devamlı olarak kredilerin ve/veya faizlerin bağışlanması talebini yaratmaktadır. Geçmişteki iktidarların populist nedenlerle bu taleblere uygun davranması yatırımcıları bu şekilde davranmaya bir nevi teşvik etmektedir. Bu duruma son verilmesinin yolu yatırımlardaki özkaynak oranına göre özkaynak kullanımını destekleme primi adı altında teşvik verilmesidir.

- **Hedef Kitle Seçilmesi**

KKTC turizm sektöründeki plansızlığının diğer bir olumsuz sonucu pazarlama stratejileri yoluyla hedef kitle seçilmemesidir. Pazarlama araştırması yoluyla ülkeye gelen turistlerin profilini ortaya koymak ve isteklerin ve ihtiyaçların tesbit edilerek karşılanmasını sağlamak olgusu halen yaşanmamaktadır. Buna ilaveten ülkeye getirilmesi hedeflenen kitlenin karakterine göre promosyon çalışmasına gidilmemekte ve bunun yerine klasik tanıtım teknikleri kullanılarak fazla etkin olunamamaktadır. Bugünkü pazarlama felsefesine göre bütün kesimleri tatmin edebilecek bir turistik ürünün surulması mümkün değildir. Bunun yerine, toplam piyasa çeşitli demografik, beşeri veya coğrafi karakterlere göre çeşitli guruplara bölünmekte ve bu guruplar içinde hedef kitle seçilerek onların ihtiyaç ve istekleri karşılanmaya çalışılarak o doğrultuda promasyona gidilmektedir (Boone ve Kurtz, 1995 : 319-351).

- **Turizm Örgütünün Oluşturulmaması**

Turizm açısından büyük ilerleme kaydeden ülkeler incelendiğinde bu ülkelerde turizmin Turizm Örgütü tarafından yönlendirildiği tesbiti yapılmaktadır. Turizm Örgütü, siyaset ve ağır bükrasiden arındırılmış uzman kadroları bünyesinde

barındırarak hukuki statüye dayandırılmakta ve turizm politikasının tesbiti, planlamanın yapılması, yönetsel işler ve sorumlulukların üstlenilmesi, turizmle ilgili tüm kamu ve özel kuruluşlarla ilişkiler ve işbirliğinin gözetilmesi, araştırmalarda bulunulması ve turistik ürünün geliştirilmesi görevlerini üstlenmektedir (Bayer, 1991 : 52). KKTC’nde ise master planlamanın hayata geçirilmemesi gibi sorunların temelinde turizm örgütü gibi bir oluşumun olmamasıdır.

2.8 Çalışma ve Sosyal Hayattaki Sorunlar

KKTC’nde istihdam ve alım gücü itibarıyla bir birinden farklı iki sektör yaratılmıştır. Bunlardan biri Kamu diğeri ise özel sektördür. Devlet liberal ekonomiyi benimseyip özel sektörü güçendirmeyi hedeflerken, populist politikalarından dolayı artan bir oranla kamu sektörünü daha cazip hale getirmiştir. Şöyle ki, 13. maaş ödemesi, peşin ödeme ve 10. yıl ikramiyesi bunun bariz bir örneğidir. Kamu sektöründeki en düşük maaşın dahi asgari ücretten yüksek oluşu, iş güvencesi, yıllık normal ve hastalık izinleri, emeklilik avantajları kamu sektörünü cazip kılan en önemli faktörlerdir. Bunun yanında, kamu sektöründeki verimsizlik ve çalışma düzenindeki rahavet, kamu sektörünün cazibesini artıran diğeri bir faktördür. Kamu sektöründeki bu çalışma düzeni, çalışan nüfusun yaklaşık yüzde 21’i için geçerlidir (Tablo 6). Geriye kalan kısmı için durum neredeyse tamamen farklıdır. Özel sektördeki maaşların genelde kamu sektöründen düşük olması, iş güvenliği ve mesai kavramından yoksun olma durumu, özel sektörde çalışan kişilerin dahi kendisini işsiz addetmesine yol açmaktadır.

Özel sektörde yaşanan olumsuzlukların nedenlerini temelde üç başlık altında inceleyebiliriz. Bunlar, özel sektördeki verimsizlik, kayıt dışı veya kaçak işçi sorunu, sendikalaşma ve ILO normlarının hayata geçirilmemesidir.

• Özel sektördeki Verimsizlik

Bir ada ekonomisi gerçeği yaşayan K.K.T.C’nde ekonomi olanakları kapsamında üretim yapıp maliyeti asgariye indirme kavramı yalnızca iç piyasaya üretim yapmakla mümkün görülmemektedir. Halen yürürlükte olan ekonomik ambargolar karşısında bazı gurupların ortaya koyduğu gibi “*İhracata yönelik kalkınma modeliyle*” bunu gerçekleştirmek olası değildir. Özel sektörde genelde yaşanan bu verimsizlik ve yüksek politik riskin yaratacağı istiktarsızlığın doğal bir sonucu olarak ücretlerin düşüklüğü ve iş güvencesinin verilmemesi gerçeği yaşanmaktadır.

• Kaçak veya Kayıt Dışı İşçi Sorunu

KKTC’nde çeşitli nedenlerle müdahale edilemeyen ve yalnızca çalışma hayatına değil beşeri ve sosyal hayatı da olumsuz etkileyen kaçak işçi sorunu bulunmaktadır. Bu temel sorun beraberinde aşağıdaki sorunları doğurmaktadır:

- İş gücü arzındaki artıştan dolayı ücretlerin çalışanın lehine bozulması,
- Kaçak ve kayıt dışı işçilerin vasıfsız işçi olduğu gerçeğinden hareketle kalitesiz üretime yol açması, bunun ise içde ve dışta müşterinin memnuniyetsizliğine yol açması,
- İşverenle işçi kesimi arasındaki dengenin tamamen işverenin lehine olacak şekilde bozulması,

• Sendikalaşma ve ILO Normlarının Hayata Geçirilmesi

Avrupa Birliği adaylığı sonrası Türkiye’de olduğu gibi AB, normlarına uymanın önemi KKTC’nde de artmıştır. İnsan hakları ve çalışma barışı açısından en büyük ihlaller özel sektörde yaşanmaktadır. Kamu sektöründe çalışanların hakları sendika mücadelesi olmadan yasalarla korunurken sendikaların varlığı dahi otomatik aidat kesintileriyle devlet tarafından korunmaktadır. Durum böyle olunca, ülkemizde sendikalar çalışanın ayağına gidip üye yazma, aidat toplama ve çalışanlarının sorunlarına çözüm yerine siyasete angaje olmuş şekilde hükümeti düşünmeye çalışmakta veya iktidardan yana olmayı tercih etmektedirler. Özel sektörde ise durum tamamen farklıdır. Liberal ekonomik felsefenin de etkisiyle KKTC’deki yasalara ve ILO normların hayata geçirilmesi Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarla vaad edilmesine rağmen özel sektörde çalışan kesimin hakları gaspedilmeye devam edilmektedir (DPÖ, 1999 : 312). Bunun en belirgin örneği, son olarak özelleştirilen turistik tesisde yaşanan mevcut yasalar ve imzalanan protokollere rağmen sendika pasifize edilerek ücret, çalışma saati ve diğer hususlarda çalışanın hakkı gaspedilmekte ve bu durum kaşısında devlet aciz kalmaktadır. KKTC’ndeki mevcut güç dengeleri özel sektördeki işletmelerde gerçek anlamda sendikalaşma ve ILO normlarının hayata geçirilmesine imkan vermemektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri siyasi iktidarın gerekli iradeyi ortaya koymamasıdır. Bunun doğal bir sonucu olarak işyerinde oto-kontrol mekanizması olarak görev yapacak sendikaların yokluğu, çalışan kesimin aleyhine olacak şekilde aşağıdaki olumsuzlukları doğurmaktadır:

- İşverenle işçi kesimi arasında akit yapmayı sağlayacak oluşum gerçekleşmemekte ve çalışan kesimin yaptırım gücü ortadan kalkmaktadır.
- Ülkedeki kaçak işçi gerçeği de dikkate alındığında asgari ücretin dahi altında ücret belirlenmesi, ek ücret ödemedi 8 saatin üzerinden işçi çalıştırılması ve çalışanın istenildiği anda işine son verilmesi gibi kavramlar tamamen işverenin keyfi kararına kalmaktadır. Çalışma ve sosyo-ekonomik hayatta yaşanan diğer bir olumsuzluk ise çalışan kesimin alım gücündeki düşüştür. Çalışan kesiminin büyük bir bölümünü ilgilendiren asgari ücretin yıllar itibarıyla alım gücü incelendiği zaman bu durum açıkça farkedilmektedir. Tablo 8’ deki reel askari ücret verileri incelendiğinde 1999 yılındaki ücretin 1985 yılı ücretinden reel olarak düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 8 : KKTC’nde Askari Ücret ve Enflasyon Verileri

Yıl	Asgari Ücret (TL)	Tüketici Fiyat İndeksinde Değişim Oranı (%)	Tüketici Fiyat İndeksi 1984 Aralık= 100	1984 Aralık Fiyatlarıyla Reel Asgari Ücret (TL)
1985	46000	43,04	143,04	32158,83669
1986	75000	48,09	211,827936	35406,09488
1987	90000	43,01	302,9351313	29709,33071
1988	121000	62,57	492,4816429	24569,4437
1989	205000	51,81	747,6363821	27419,7464
1990	340500	69,41	1266,570795	26883,61372
1991	520000	46,33	1853,373044	28056,95279

1992	806000	63,37	3027,855542	26619,4998
1993	1373000	61,16	4879,691992	28137,02181
01.01.1994	3000000	126,6	15937,07405	18824,03251
01.08.1994	5000000	88,4	30025,4475	16652,54115
01.01.1995	9420000	50,6	45218,32394	20832,26263
01.09.1995	11590000	21,6	54985,48191	21078,29121
1996	14800000	87,5	103097,7786	14355,30445
01.01.1997	23000000	50,8	155471,4501	14793,71292
01.09.1997	33800000	30,9	203512,1282	16608,34679
01.01.1998	50250000	37,28	279381,4496	17986,16196
01.09.1998	67000000	14,94	321121,0381	20864,40689
01.01.1999	85000000	21	388556,4561	21875,84292
01.06.1999	103000000	21,01	470192,1676	21905,937
01.09.1999	115000000	13,06	531599,2647	21632,83655

Kaynak: DPÖ Ekonomi Bakanlığı

- Asgari ücretlinin alım gücündeki durumla ilgili yapılan tesbitte Tablo9'da gösterilen kişi başına gelirdeki gelişmeler karşılaştırıldığında diğer bir ekonomik gerçek ortaya çıkmaktadır. Yine 1985 yılı baz alındığında 1,498 \$ olan kişi başına gelir 1996 yılında yaklaşık 4 katı (\$4.222) dolar bazında artmıştır. Fakat çalışanların alım gücünde değil 4 kat artış azalma dahi oluşmuştur. Bu ise gelir dağılımındaki dengesizliğin bariz bir göstergesidir.

Tablo 9: Gayri Safi Milli Hasıla

Yıl	GSMH (Milyon ABD \$)	Fert Başına GSMH (ABD \$)
1977	209.4	1,444
1978	214.7	1,463
1979	231.1	1,556
1980	233.6	1,561
1981	217.0	1,435
1982	208.5	1,361
1983	202.9	1,305
1984	201.2	1,274
1985	240.2	1,498
1986	285.9	1,757
1987	331.6	2,009
1988	341.7	2,043
1989	425.4	2,513
1990	591.0	3,447
1991	541.4	3,116
1992	585.5	3,343
1993	624.9	3,528
1994	554.3	3,093
1995	755.7	4,167
1996	773.9	4,222
1997	757.7	3,753 ^(xxx)

(XXX) The sharp decline in GNP per capita is due to the new population estimate and increase in annual exchange rate at dollar basis. Unit 1997 GNP per capita was based on the population projection of SPO. According to this projection (185,241) the GNP per capita for 1997 would be 4,091 uss

Kaynak: DPÖ

2.9 Eğitim Sektöründeki Sorunlar

Ülkemizde özellikle yüksek öğrenimle ilgili eğitim sektörü mukayeseli avantaj açısından kalkınmada öncelikli ikinci sektör olarak belirlenmiştir. Bu sektörün önemi, öğrenime ara verildiği dönemlerde iç piyasada gerçekleşen durgunlukla herkes tarafından bilinmektedir. Gerçekleştirilmiş olan bilimsel araştırmaya göre KKTC’nde GSMH’ nin onda biri bu sektörden gelmektedir (Katırcıoğlu ve Bıçak, 1996 : 233-266). Başka bir deyişle, doğrudan veya dolaylı olarak 10 kişiden 1’inin geliri bu sektörden sağlanmaktadır. Kalkınmada öncelikli iki sektörden biri olan Yüksek Öğretim sektörünün, eğitimin esnek olamayan yapısından dolayı turizm sektöründen daha istikrarlı olduğu ve devamlı olarak gelir potansiyelinin arttığı gözlenmektedir (Tablo 10).

Tablo 10: Yüksek Öğretimde Öğrenci Dağılımları (1998-2000 Öğretim Yılı)

Eğitim Kurumu	Öğrenci Sayıları ve Uyrukları							
	1998-1999				1999-2000			
	KKTC	TC	III. Ülk.	Topl.	KKTC	TC	III. Ülk.	Topl.
Doğu Akdeniz Üniversitesi	3,922	6,419	560	10,901	4,362	7,459	650	12,471
Yakın Doğu Üniversitesi	1,045	2,476	437	3,958	1402	3,036	708	5,146
Girne Amerikan Üniversitesi	183	685	147	1,015	359	1,160	105	1,624
Lefke Avrupa Üniversitesi	356	499	103	958	443	628	107	1,178
Uluslararası Amerikan Üniv.	94	998	31	1,123			Kapanmıştır	
Uluslararası Kıbrıs Üniv.	69	156	27	252	78	300	79	457
Anadolu Üniversitesi	3,291	-	-	3,291	3,073	-	-	3,073
Türkiye’de Öğrenim Görenler	2,183	-	-	2,183	1882	-	-	1882
III. Ülkelerde Öğrenim Görenler	507	-	-	507	421	-	-	421
Atatürk Öğretmen Koleji	185	-	-	185	91	-	-	91
Hemşirelik MYO	67	-	-	67	63	-	-	63
Toplam	11,902	11,233	1,305	24,440	12,174	12,583	1,649	26,406

Kaynak: Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı

Tabloda görüldüğü gibi KKTC’ndeki öğrenci sayısı devamlı olarak artmaktadır.

Üçüncü ülkelerden gelerek KKTC’ndeki üniversitelere devam eden öğrenci sayısı ise 1998-1999 öğretim yılında 1305 iken, 1999-2000 öğretim yılında 1649’a yükselmiştir. Anılan öğrencilerin çok değişik ülkelerden gelmiş olması, hem KKTC’nin tanınmasına yardımcı olmakta, hem de ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır.

Bu durum, KKTC’ndeki eğitim endüstrisinin hizmet sektörü olarak güçlendiğinin ve ekonomiye doğrudan katkısının arttığıının bir göstergesi kabul edilmektedir.

Ekonomik kalkınmada bu denli önem arzeden ve Devlet tarafından öncelikli olarak nitelendirilen yüksek öğretim sektöründe Devlet gerektiği ölçüde etkin olamamaktadır. Kalkınmada öncelikli sektörlerden biri olarak seçilen eğitim sektörünün iyileştirilmesi için Devlet, Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarında her türlü katkının yapılacağı ve önlemin alınacağı ifade edilirken, toplumun faydasına gerçekleştirilecek bilimsel araştırma ve çalışmalar için hertürlü yardımın yapılacağı yazılmaktadır (DPÖ, 1999: 267). Bu taahhütlere rağmen yetkili merciler, üniversite sektörünün karşılaştığı sorunlar ve tehlikeler karşısında stratejik karar almamakta veya alamamaktadır. Söz konusu zorluklar ve tehlikeler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- İç ve dış politik etkenler, güven ortamı KKTC’nin tanınmaması gibi ambargolar, turizm sektöründe olduğu gibi üniversitelere dıştan öğrenci akışını engellemektedir.
- KKTC Üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin, yurt, lokal ve ulaşım sorunları vardır.
- Öğretim kalitesini artırmak yönünde üniversitelerin kadrolaşması için talep edilen başta askerlik yasasıyla ilgili düzenleme halen gerçekleşmemiştir.

2.10 Tarım Sektörünün Sorunları

Daha önceki kısımlarda, tarım sektörünün yapısı ve sorunları hakkında kısaca bilgi verilmesine rağmen bu sektörün önemini tekrar vurgulamak yararlı olacaktır. Tablo 3’teki dışsatımın yapısı ve Tablo 6’daki çalışan nüfusun yüzde dağılımı incelendiği zaman istihdam ve refah artırmada en önemli potansiyelin tarım sektörü tarafından taşındığı anlaşılmaktadır. Bu argümanın doğruluğu polypeck şirketinin tarım sektöründe faaliyette olduğu dönem ortaya çıkmıştır. 1988’de tarımın ihracattaki payı %56.1 iken 1997’de bu oran %32.1 olmuştur. Bu düşüğe paralel çalışan nüfusun payı %31.4’ten %19.5’e düşmüştür. Bu duruma rağmen, bünyesinde gizli işsizlik barındıran kamu sektörünün ardından en büyük istihdam kaynağıdır. Turizm ve sanayi sektörünün aksine, tarım ürünlerinin ihracatında gerçekleşen artışlara paralel istihdamda ve refahta çok önemli ilerleme kaydedilmektedir. Buna ilaveten, ihraç edilen sanayi ürünlerinin yaklaşık %30’unu işlenmiş tarım ürünleri oluştururken tarım ürünleri aynı zamanda turistik tesisler içinde çok önemlidir.

Tarım ürünlerinin ihracatında ve ithalatındaki payının düşüşü tarım sektöründe önemli sorunların olduğunun en önemli göstergesidir. Bu sorunlardan başlıcaları aşağıda belirtilmektedir.

• Polypeck Sonrası Müteşebbis Sorunu

KKTC’ndeki yüksek politik riske rağmen memleket sevgisi uğruna Asil Nadir’in patronluğunda polipeck şirketinin bu ülkede çeşitli alanlarda gerçekleştirdiği yatırımlarla başta tarım sektöründe olmak üzere, yeri doldurulması güç büyük katkıları olmuştur. Bugün karşılaşılan büyük risklere rağmen KKTC’nde polipeck düzeyinde yatırım yapabilecek girişimcilere duyulan ihtiyaç liberal ekonomi koşullarında her geçen gün artmaktadır.

- **Maliyetlerin Yüksek Oluşu ve Rekabet Durumu**

KKTC’nde başta mevcut fiyatlardaki sürekli artış olmak üzere yaşanan enflasyonist ortam diğer sektörlerde olduğu gibi tarım ürünlerinin maliyetini de artırmaktadır. Bu maliyet artışına rağmen, sabit ürün bedellerinin zamanında ödenmemesi üreticileri zorluklar içinde bırakmaktadır.

Enflasyonist şartlar yanında önemli boyutlarda kuraklığın yaşandığı KKTC’nde sulama maliyetleri de tarım için önemli derecede artmıştır. Bütün bu unsurlara Türkiye’deki ucuz işçilik ve AB ülkelerinde korumacılık önlemleri eklenince Kuzey Kıbrıs tarım sektörünün rekabet gücü kalmamaktadır.

- **Pazar Sorunu**

KKTC’nde kuraklığa rağmen elde edilen tahıl ürünleri ve patatese pazar bulunamamaktadır. Bu duruma, üretim maliyetleri ve ABAD’ın ambargo kararının önemli etkisi bulunmaktadır. Fakat Pazar bulmadan üretim yapma çağı artık geride kalmıştır. Bu durum satıcı piyasanın olduğu dönemde geçerli olmuştur. Günümüzde bunun yerini pazarlama çağı almıştır (Nickels, McHugh ve McHugh, 1993 : 230). Yani öncelikle hedef kitlenin ihtiyaç ve istekleri belirlenmekte ve bu ihtiyaç ve istekleri karşılayabilecek ürünler sunulmaktadır rekabet stratejileri belirlenmektedir. KKTC’nde konu edilen pazarlama olgusu halen gerçekleşmemiştir.

- **Tarım Master Planının Oluşması**

Yukarıda vurgulanan yatırım, maliyet, pazar ve diğer hususları aynı anda içerip üretim ve pazarlamada kılavuz rolü görecektir Tarım Master Planı halen hazırlanmamıştır. Bu planın hazırlanmaması, turizm sektöründe olduğu gibi tarımın günlük ve keyfi politikalarla yönlendirilmesine neden olmaktadır.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

KKTC’de para basma olayı şu anki ekonomik konjektür içerisinde mümkün görülmemektedir. Bir ülkede para basılabilmesi için, basılan para miktarı kadar üretimin gerçekleştirilmiş olması lazımdır. KKTC’de para basma olayı şu anki ekonomik konjektür içerisinde mümkün görülmemektedir. Bir ülkede para basılabilmesi için, basılan para miktarı kadar üretimin gerçekleştirilmiş olması lazımdır. AB’ne adaylık statüsünün Türkiye’ye getirdiği ek yükümlülükler ve ekonomideki kemer sıkma politikaları neticesinde Türkiye’nin mevcut kıt kaynaklarından KKTC’nin kendi parasını basmasına yönelik plasman yapması beklenmemelidir.

İstikrarlı bir para biriminin yer almadığı ekonomilerde, ekonomik istikrarın sağlanması kesinlikle mümkün olamaz. Dolayısıyla KKTC’nin bu konjektür içerisinde, Avrupa Birliği sürecine katılarak euro gibi istikrarlı bir para birimine kavuşmasının dışında pek bir alternatifi söz konusu değildir.

KKTC ekonomisinde yaşanan, ekonomik ve sosyal problemlerin aşılması amacıyla bir önlemler paketi hazırlanmıştır. Paket genel anlamda birçok doğruyu içermesine

karşın, yine de birçok eksiklikler içermektedir. Bu eksikliklerin giderilebilmesi için aşağıdaki öneriler sunulmaktadır.

3.1 Mali Sektör ile İlgili Öneriler

KKTC’nde yaşanan krizlerin önlenmesi ve tekrarlanmaması için aşağıdaki önlemlerin alınması gerekmektedir.

- a) Merkez Bankası’nın siyasi baskılardan kurtulması için tam anlamıyla özerkleşmesi ve kadrolarının uzman kişilerle takviye edilmesi,
- b) KKTC Merkez Bankasının şeffaflaştırılması, para basma dışındaki tüm görevlerini etkin bir şekilde yerine getirmesinin sağlanması,
- c) KKTC-TC Merkez bankaları arasında para politikalarının oluşturulmasına yönelik işbirliğinin sağlanması ve KKTC Merkez Bankası ile yerel bankalara olan güvenin ortadan kalkmasından dolayı, KKTC ve TC Merkez Bankalarının ortaklaşa üreteceği politikalarla bu güveni tekrar tesis ederek KKTC’deki finansal krizin bir anlamda önüne geçilmesinin sağlanması,
- d) Finansal krizin önemi itibarıyla, Merkez Bankası’nın tam gün mesai yapması,
- e) Kalkınma Bankası tahvilleri için ikinci piyasanın oluşturularak likite çevrilebilmesi,
- f) Bankaların batmasında temel neden olan banka hissedarlarına kredi kullandırılmasının kesin bir şekilde sınırlandırılması ve bankaların verdiği kredilerde devlet denetiminin şart olması,
- g) Banka Kriziyle ülke dışına çıkan mevduatların yasal ve özendirici tedbirlerle ülkeye dönüşünün sağlanması,
- h) Mevduat sigortası sınırlandırılmalı ve mevduatın riskine göre primlerin belirlenmesi,
- i) Mevduat sigortası Fonunun özek sektöre devredilmesi olasılığının dikkate alınması,
- j) Yaratılacak şeffaflık sayesinde mudilerin bankayı denetlemesinin sağlanması,
- k) Mali bünyesinin sağlam ve ahlaki açıdan uygun davranan bankaların ifşa edilerek, devlet tarafından desteklenmeli,
- l) Yürütme erkini elinde bulunduranlar, gayri yasal bir şekilde banka batıran sahip ve yöneticilerin cezalandırılması için cesur bir şekilde adalate yardımcı olması ve
- m) Diğer sektörlerde olduğu gibi Bankacılık sektörüne de AB normlarının getirilmesi gerekmektedir.

3.2 Kamu Maliyesi ile İlgili Öneriler

KKTC için acil çözüm bekleyen diğer bir sorun kamu maliyesinin rahatlatılmasıdır. Giderlerin yüzde kırkı oranında bütçe açığı gerçekleşen KKTC’nde bu açık yıllardır TC yardımlarıyla karşılanırken, IMF yükümlülüğü ve çekilen diğer sıkıntılar nedeniyle TC’den sözkonusu açığı karşılayacak ölçüde zamanında yardım gelmemesi KKTC devletini mali yükümlülüklerini yerine getirmede zor durumda bırakmış ve giderleri kısıcı ve gelirleri artırıcı acil önlemler almaya sevk etmiştir. Bu çerçevede alınan önlemlerin etkin olabilmesi için aşağıdaki hususları içermesi gerekmektedir:

- a) Alınan önlemlerin sosyal adalet çerçevesinde tüm kesimlere adil fedakarlık ortamı yaratması,
- b) Bakan, milletvekili, üst düzey yönetici ve diğer devlet çalışanlarına tanınan ayrıcalıkların kaldırılması,

- c) Ülkede fedararlık havası eserken resmi kutlama, tören ve ikramların bu havaya ters düşmemesi,
- d) Muhasebe ve vergi sisteminde reforma giderek vergi kaçaklarının önlenmesi ve kayıt dışı ekonomiyi sistem içine çekerek vergilendirilmesinin sağlanması,
- e) Ülkede büyük zenginlik içinde yaşayan kesimlere cesurca servet vergisi konması, yani vergide yatay ve dikey adaletin sağlanması,
- f) Personel giderlerinin önemli bir kısmını oluşturan pasif durumdaki müşavir kadrosunun aktif şekilde görevlendirilmesi,
- g) Cesurca alınacak kararlar, Emekli olup tekrar üst düzey yönetimine getirilen kişilere rant sağlamaktan vazgeçilmesi,
- h) Devletin hazine bonusu ve tahvil gibi iç borç mekanizmasının oluşturulması,
- i) TC Kurumlarının aracılığı ile Uluslararası teknik kurum ve kuruluşlar ve fonlardan yardım ve borç alınmasının sağlanması,
- j) Liberal Ülkelerde mezarlıklar bile özelleşirken KKTC’nde politik nedenle zarar eden eti gibi kuruluşlara devamlı kaynak aktarılmakta ve dönüp bunun zararını halktan fedakarlık beklenerek kapatılması istenmektedir. Bu çerçevede, devlet bu gibi ticari kuruluşları süratle özelleştirmeli ve stratejik önem arzeden enerji ve ulaştırma gibi sektörlerde özelleştirme formülleri geliştirmelidir. Bu gibi sektörlerde devlete yük gelmemesi için yap-işlet ve/veya yap-işlet-devret formülleri ön plana çıkmaktadır.
- k) 20.5.2000 tarihli bakanlar kurulu kararı ile ortaya konan önlemler paketindeki **Transfer Harcamaları** ve **Vergi** başlıklı önlemlerin yazılmasının yeterli olmayıp, gerekli iradenin ortaya konması gerekmektedir. Şöyleki, devlet yetkilileri sağlık harcamaları ve eğitimde taşımacılık hizmetlerinde populist, yersiz ve haksız karar verdiğini itiraf etmektedir.

3.4 Turizm Sektörü ile İlgili Öneriler

- a) KKTC’nde varolan yüksek politik risk karşısında yabancı sermayeyi çekmek için diğer ülkelerde sunulan teşviklerin de dikkate alınarak gerçek anlamda teşvik niteliği taşıyan imkanların yabancı yatırımcılara sunulması bürokrasinin askariye indirilmesi ve sonsun devlet güvencesi verilmesi gerekmektedir.
- b) Ulaşım sorunun çözümü için Kıbrıs Türk Hava Yolları ve Türkiye yetkililerinin almış oldukları önlemleri artırmaları gerekmektedir.
- c) Tüm sektörler için önem taşıyan **Ulusal Fiziki Planın** hazırlanması gerekmektedir.
- d) Hazırlandığı iddia edilen **Turizm Master Planın** hayata geçirilmesi gerekmektedir.
- e) Kalkınma Bankası’nın verdiği kredilerin gerektiği zamanda ve miktarda gerçekleşmesi için bütün bürokratik engellerin kaldırılması, geçmişte verilen kredilerin politik nedenlerle bağışlanmaması veya ertelenmemesi, yatırımcıların finansal riskini askariye indirmek için verilen teşviklerde kaynak kullanımının baz alınması ve ilk 5 yılı ödemesiz en az 10 yıl vadeli kredi imkanının sunulması gerekmektedir.
- f) Turizm pazarlamasıyla ilgili hedef kitle veya kitleler bilimsel olarak seçilmesi ve turistik ürünün oluşturulmasının bu doğrultuda yapılması gerekmektedir.
- g) Ülkenin doğal, kültürel ve iklim şartlarının dikkate alınarak turim sezonunun bütün bir yıla yayılması için gerekli altyapının tamamlanarak özellikle inanç, su altı sporları, binicilik ve yürüyüş gibi turistik faaliyetlerin ön plana çıkarılması düşünülebilir.
- h) Ülkeyi boş yataklarla doldurarak kaynak israfı yerine pansiyonculuğun teşvik edilmesi düşünülebilir.

- i) Siyasi ve günübirlik kararlar veren Bakanlık yerine *Turizm rgt*'nün kurulması gerekmektedir.
- j) zellikle Güney Kıbrıs'la karşılıştırıldığında KKTC'ye ulaşımın sübvansiyeye yoluyla ucuzlatılması gerekmektedir.
- k) Bölgesel ve iklim olarak Sağlık Turizmde ülkenin mukayaseli avantajı olduğu görülmektedir.

3.4 Kamu Kesimi, Çalışma ve Sosyo-ekonomik Hayat ile İlgili neriler

- a) oğu sorunun nedenini teşkil eden *Kaçak veya Kayıt Dışı İşi Sorunu* için kamu sektöründe olduğu gibi özel sektörde de Devletin gerekli iradeyi göstermesi gerekmektedir.
- b) Kaçak içi sorununu önlemede polisiye tedbirlerden daha etkin olabilecek ve haklarının işverenine lehine gaspedildiği özel sektör çalışanlarını toplu olarak temsil edebilecek gerçek anlamda Sendikaların kurulması ve ILO normlarının ülkeye getirilmesi gerekmektedir.
- c) Bütçe açığını yaratan en önemli sebeplerden biri kamu kesiminin çalışan nufusun %23'n barındırarak ilk sırayı almasıdır. Kamu kesiminde genelde bir şişkinlik yaşanırken, eğitim ve sağlık gibi alanlarda personel açığı ve genelde uzman açığı bulunmaktadır. Bu itibarla, devlet kurumları arasında koordinasyon sağlanarak meslek içi eğitimle personelin rasyonel dağılımının sağlanarak şişkinliğin önlenmesi ve ihtiyaç duyulan alanlara devlet işlerinin sağlıklı yürütülmesi için istihdam edilmesi,
- d) Yüksek ğrenim görmüş doktor ve üstü bilim adamları için devletin cazibesini artırıcı yasal önlemlerin alınması ve halen eksik olan uzman kadroların oluşturulması ve
- e) Devlet, lkeadaki çalışma yasalarına rağmen yapılan ihlaller karşısında aciz kalmamalı,
- f) DA başta olmak üzere tüm özel işletmelerde kamu emeklilerinin tam zamanlı çalışmalarını önleyecek yasal düzenlemelerin yapılması ve böylece gençlere daha fazla istihdam olanağının sağlanması,
- g) Yolsuzluğun ortaya çıktığı kamu kuruluşlarında denetimin daha etkin kılınması ve bürokrasiden arındırılarak sistemin şeffaşlaştırılması gerekmektedir.

3.5 Eğitim Sektörü ile İlgili neriler

- a) lkemizde istihdam görevini üstlenmiş olan ve ekonomide önemli bir yere gelmiş üniversitelerin daha sağlıklı alıştırılmasına yönelik, yüksek öğrenim yasalarının, mevcut niversite yönetimleri ile karşılıklı fikir alış verişleri ile yapılması, devletin Bilim ve Teknoloji alanında Araştırma ve Geliştirme faaliyetlerini de kapsayacak şekilde bir program geliştirip öncelikli alanlara finansal destek sağlaması,
- b) YDAK'ın en erken zamanda kurumsallaşmasının sağlanarak, YK'e denk bir kurum haline getirilmesi ve yönetimine akademisyenlerin getirilmesi gerekmektedir.
- c) Vakıf niversitesinin istihdam ambarı olmaktan çıkartılarak tam anlamıyla zerkleştirilmesi ve yönetimlerine siyasi olmayan akademik vizyona sahip kişilerin getirilmesi gerekmektedir.
- d) Gerçek anlamda lokomotif sektör halini alan üniversitelerin özellikle dışta imajını artırıcı ve üçüncü dünya ülkelerine tanıtımı faaliyetlerinin Devlet tarafından yürütülmesi gerekmektedir. Üniversitelerin, dış rekabet olguları

dikkate alınarak, rekabet güçlerini artıracak bir işbirliği ve dayanışma içinde faaliyetlerini yürütecekleri zemin Devlet tarafından yaratılmalıdır.

3.6 Tarım Sektörü ile İlgili Öneriler

- a) Tarım Master Planının süratle tamamlanarak sulama teknikleri ve hangi bölgede hangi ürünlerin üretilmesi konusunda tesbitlerin yapılması ve bu çerçevede halkın teşvik yoluyla yönlendirilmesi,
- b) Tarım Master Planına göre kurak olan alanlarda verimli olabilecek yeni ürünler yetiştirilmesi ve büyük miktarda kuraklık tazminatı ödemesinden vazgeçilmesi,
- c) Tarım maksatlı kullanılacak ve çalışması yapılan su kaynaklarının süratle ülkenin kullanımına kazandırılması,
- d) Tarım alanında eğitim veren lise ve dengi okullarla üniversitelerde fakültelerin kurulması,
- e) Köylerdeki üreticilere üretim konusunda belli periotlarda seminerler verip bilgilendirilmelerinin sağlanması,
- f) Tarım ürünleri için dış pazarlar konusunda araştırma yapılması ve bu pazarların sürekli iyileştirilmesi ve
- g) KKTC’ndeki hayvan üretme çiftliğinin iyileştirilmesi, geliştirilmesi ve hayvan üreticilerine ucuz ve kredili satışlarla destek verilmesi gerekmektedir.

3.7 Diğer Öneriler

- a) Ekonomide en büyük söz sahibi olması gereken DPÖ’nün uzman kadrolarla takviye edilerek yeniden yapılanması,
- b) Sürekli, güncel, doğru ve güvenilir bilgi akışını sağlamaya yönelik DPÖ’den ayrı Devlet İstatistik Enstitüsü’nün kurulması,
- c) Temel tüketim maddelerinin KDV oranlarının hiçbir şekilde artırılmaması,
- d) KKTC ve TC arasında yapılan protokollerin çalışır hale getirilmesi, TC pazarının KKTC ürünlerine açılabilmesinin sağlanması ve böylelikle iki ülke arasındaki dış ticaret dengesinin sağlanması,
- e) Ülkemizde büyük sağlık skandallarının oluşmasına neden olan ve hastanelerde verilen sağlık hizmetinin kalitesini düşüren, hastane doktorlarının özel klinik kurma ve özel çalışma hakkını önleyecek yasal düzenlemenin yürürlüğe konması,
- f) Anavatan Türkiye’nin AB konusunda aday statüsü kazanmasına ve KKTC’nin de tüm hedeflerini AB’ye yönlendirme zorunluluğuna bağlı olarak, KKTC halkının AB konusunda aydınlatılması amacıyla gerekli alt yapı çalışmalarının başlatılması,
- g) KKTC’de büyük oranda yakıt tüketimine neden olan ulaşım sorununun en kısa sürede aşılabilmesi ve bir öğrenci ülkesi olduğu iddia edilen KKTC’de ulaşım ağının günün geç saatlerine kadar, Anavatan Türkiye’dekine benzer şekilde geliştirilmesi,
- h) KKTC ekonomisinin serbest piyasa ekonomisi olarak adlandırılmasına rağmen tam rekabetçi bir yapının var olmaması, belirli sektörlerde tekelleri veya kartelci yapıların kaldırılmasına yönelik denetleyici çalışmaların başlatılması,
- i) Son teknolojilerin işletmelere uyarlanması, işyerinin buna göre yeniden yapılandırılması ve çalışanların bu teknolojileri verimli bir biçimde kullanmalarını sağlayacak eğitimi almaları,

- j) İnsan kaynaklarımızın en iyi şekilde ve okul öncesi ve sonrasında sürekli eğitimini sağlamak için devletin tüm gücüyle ve öncülüğüyle çağdışı kalmış eğitim sistemimizin 21. yüzyıl standardına yükseltilmesini sağlaması gereklidir.
- k) Birçok ülkenin kalkınmasında önemli rol oynayan ve Devlet katkısı olmadan kaynak yaratılmasını sağlayan Kooperatifçiliğin desteklenmesi gerekmektedir.
- l) Kabul edilebilir, sürdürülebilir norm ve standartlara uygun yasama, yürütme ve yargı sistemlerinin çalıştırılması gerekmektedir.
- m) Senyoraj olarak ifade edilen enflasyon sonucu gelir kayıplarının paranın kaynağı Türkiye Cumhuriyeti'nden talep edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- BAYER, M.Z. (1992). *Turizme Giriş*, İstanbul.
- BOONE, L., KURTZ, D. (1995). *Contemporary Marketing*, Dryden Press, 8th ed., Boston.
- DPÖ. (Kasım 1993). *Yabancı Yatırımcılar İçin Yatırım ve Teşvik Rehberi*, Lefkoşa.
- DPÖ. (Aralık 1998). *İstatistik Yıllığı 1998*, Lefkoşa, Aralık.
- DPÖ. (Aralık 1999). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1998*, Lefkoşa.
- DPÖ. (Kasım 1999). *2000 Geçiş Yılı Programı*, Lefkoşa, Kasım 1999.
- DPÖ. (Aralık 1999). *Sosyal ve Ekonomik Konsey'in XX. Toplantısı 4 Kasım 1999*, Lefkoşa.
- DPÖ. (Temmuz 2000). *1998 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı*, Lefkoşa.
- DUNN, R. (2000). *International Economics*, 5th ed., New-York.
- EUN, C.S., RESNICK, B.G. (2001). *International Financial Management*, McGraw-Hill International Ed., 2nd ed., Singapore.
- European Economic and Social Committee*, Brussels, 12-13 July 2000.
- KATIRCIOĞLU, S., BIÇAK, H.A. (1996). "The Economic Impact of The Overseas Students On the North Cyprus Economy", *Jounal For Cyprus Studies*, EMU, Volume 2, Issue 3.
- KKTC Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı. (1996). *Turizm İstatistik Yıllığı 1996*, Lefkoşa.
- KKTC Ekonomi ve Maliye Bakanlığı. (1998). *İthalat ve İhracat İstatistikleri 1998*, Lefkoşa.
- KKTC Tarım ve Orman Bakanlığı-İstatistik ve Planlama Şubesi. (1998). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1997*, Lefkoşa.
- NICKELS, W., MCHUGH, J.M., MCHUGH, S.M. (1993). *Understanding Business*, Irwin, 3rd ed., USA.
- OLALI, H. (1990). *Turizm Politikası ve Planlaması*, İstanbul.
- PARKİN, M. (1998). *Economics*, Addison-Wesley Publishing Company, USA.
- ŞAFAKLI, O. (1999). "KKTC'nde Turizm Teşvikleri ve Uygulamalı Bir Çalışmanın Değerlendirilmesi", *Turizmde Seçme Makaleler* : 32, TUGEV Yayını, No : 49.
- YEŞİLADA, E. (1994). *Kıbrıs'ta Turizm*, İstanbul, 1994.